

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XVI

Od atlasu do kolekcji.
W 440. rocznicę I wydania atlasu
Abrahama Orteliusa

Poświęcamy pamięci
dr. TOMASZA NIEWODNICZAŃSKIEGO
Autorzy

L. & A. BIRKENMAJER INSTITUTE FOR THE HISTORY OF SCIENCE
POLISH ACADEMY OF SCIENCES
TEAM FOR THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
UNIVERSITY OF SZCZECIN
INSTITUTE OF THE HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS
THE NATIONAL ARCHIVES IN SZCZECIN

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
Volume XVI

From the Atlas to the Collection.
In 440. Anniversary of the 1st Edition
of Abraham Ortelius' Atlas

Edited by
JERZY OSTROWSKI, RADOSŁAW SKRYCKI

SZCZECIN 2011

INSTYTUT HISTORII NAUKI im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII
UNIwersytet Szczeciński
INSTYTUT HISTORII I STOSUNKÓW MIĘDZYNARODOWYCH
ARCHIWUM PAŃSTWOWE W SZCZECINIE

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XVI

Od atlasu do kolekcji.
W 440. rocznicę I wydania atlasu
Abrahama Orteliusa

Pod redakcją
JERZEGO OSTROWSKIEGO I RADOŚŁAWA SKRYCKIEGO

SZCZECIN 2011

Opracowanie redakcyjne:
Jerzy OSTROWSKI, Radosław SKRYCKI

Recenzent::
Prof. dr hab. Stanisław ALEXANDROWICZ

Redakcja techniczna i skład:
Dorota KOZŁOWSKA

Tłumaczenia streszczeń na język angielski:

AUTORZY
Tłumaczenie wstępu:
NATALIA LIETZ



Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72 00-330 Warszawa
tel. 22 6572714
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

© by: IHN PAN, ZHK, IHiSM, AP 2011

ISSN: 0138-0850
ISBN: 9788386062-05-8

Drukarnia Kadruk
ul. Romera 10 E
71-246 Szczecin

SPIS TREŚCI

<i>Jerzy Ostrowski, Radosław Skrycki</i> – WSTĘP	9
<i>Kazimierz Kozica</i> – DOKTOR TOMASZ NIEWODNICZAŃSKI 25 IX 1933–3 I 2010	13

ABRAHAM ORTELIUS I JEGO DZIEŁO

GERARD MERCATOR DO ABRAHAMA ORTELIUSA	27
<i>Kazimierz Kozica</i> – ABRAHAM ORTELIUS I JEGO ATLAS <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i>	29
<i>Małgorzata Brzezińska-Klusek, Adam Linsenbarth</i> – Mapy biblijne w atlasie Abrahama ORTELIUSA <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i>	47
<i>Dorota Jutrzenka Supryn</i> – ATLAS ODZYSKANY – IV <i>ADDITAMENTUM THEATRUM ORBIS TERRARUM</i> ABRAHAMA ORTELIUSA ZE ZBIORÓW BIBLIOTEKI WYŻSZEGO SEMINARIUM DUCHOWNEGO HOSIANUM W OLSZTYNIE – ZAGADNIENIA HISTORYCZNO-KONSERWATORSKIE	63
<i>Dariusz Lorek</i> – ZAKRES INFORMACJI GEOGRAFICZNEJ I NAZEWNICZEJ DLA OBSZARU WIELKOPOLSKI W ATLASIE ORTELIUSA	77

ATLASY I KOLEKCJE

<i>Lucyna Szaniawska</i> – POPULARYZACJA REGUŁ KARTOGRAFICZNYCH PTOLEMEUSZA W RENESANSOWYCH ATLASACH ŚWIATA ORTELIUSA, MERCATORA I DE JODE	87
<i>Beata Medyńska-Gulij</i> – GRAFICZNE TECHNIKI PROJEKTOWANIA MAP W ATLASACH ABRAHAMA ORTELIUSA (1570), GERARDA DE JODE (1578) I GERARDA MERCATORA (1595)	101
<i>Jarosław Łuczyński</i> – TORUŃSKI EGZEMPLARZ ATLASU GERARDA MERCATORA Z 1595 ROKU	109
<i>Radosław Skrycki</i> – ATLAS JAKO DZIEŁO SZTUKI I MANIFEST POLITYCZNY (NA PRZYKŁADZIE ATLASU WIELKIEGO ELEKTORA)	119
<i>Beata Konopska</i> – EWOLUCJA KONCEPCJI POLSKICH ATLASÓW HISTORYCZNYCH W XIX–XX WIEKU	129
<i>Krystyna Szykuła</i> – ATLASY SZTUCZNE W ZBIORACH BIBLIOTEKI UNIwersyteckiej we Wrocławiu ze szczególnym uwzględnieniem 7-tomowej kolekcji Machnizkich	145

<i>Barbara Przyłuska, Jerzy Ostrowski</i> – „ATLAS POLSKI WSPÓŁCZESNEJ” LWOWSKIEJ I WROCŁAWSKIEJ KSIĄŻNICY-ATLAS – PREKURSOR NOWOCZESNYCH SZKOLNYCH ATLASÓW GEOGRAFICZNYCH POLSKI	169
<i>Urszula Markiewicz</i> – ATLASY NOWOŻYTNE W ZASOBIE ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO I KSIĄŻNICY POMORSKIEJ W SZCZECINIE	193
<i>Aneta Kwiatkowska, Marek Marzec, Anna Wytyk</i> – CYFROWA KOLEKCJA UNIKATOWYCH ATLASÓW MORSKICH (XVI–XVIII W.) ZE ZBIORÓW BIBLIOTEKI GDAŃSKIEJ PAN NA PORTALU POLSKA.PL	207
<i>Piotr Grabowski</i> – WYBRANE ATLASY REGIONALNE OBSZARU DAWNYCH PRUS WSCHODNICH ORAZ WARMII I MAZUR W ZBIORACH KARTOGRAFICZNYCH OŚRODKA BADAŃ NAUKOWYCH W OLSZTYNIE	213
<i>Anna Osowska</i> – POLSKIE ATLASY TEMATYCZNE DO 1939 R. W ZBIORACH UNIwersytetu WROCŁAWSKIEGO	221
<i>Rostysław Sossa, Neonila Padiuka, Taras Ohorodnyk</i> – AUSTRIACKIE MAPY TOPOGRAFICZNE W ZASOBACH LWOWSKIEJ NARODOWEJ BIBLIOTEKI NARODOWEJ IM. WASYLA STEFANYKA	241
<i>Dorota Bartnik</i> – MAPY ZIEM POLSKICH W WYDAWNICTWACH KSIĄŻKOWYCH I ATLASACH DO KOŃCA XVIII WIEKU W ZBIORACH UNIwersytetu ŁÓDZKIEGO	249
<i>Hubert Kowalski</i> – MAPY, PLANY I RYSUNKI ARCHITEKTONICZNE ZE ZBIORÓW WARSZAWSKICH WIZYTEK (ZAKON NAWIEDZENIA NMP)	267

CONTENTS

<i>Jerzy Ostrowski, Radosław Skrycki</i> – INTRODUCTION	9
<i>Kazimierz Kozica</i> – PHD TOMASZ NIEWODNICZAŃSKI 25 IX 1933–3 I 2010	13

ABRAHAM ORTELIUS AND HIS WORK

GERARD MERCATOR DO ABRAHAMA ORTELIUSA	27
<i>Kazimierz Kozica</i> – ABRAHAM ORTELIUS AND HIS ATLAS <i>THEATRUM</i> <i>ORBIS TERRARUM</i>	29
<i>Małgorzata Brzezińska-Klusek, Adam Linsenbarth</i> – BIBLE MAPS IN THE ABRAHAM ORTELIUS ATLAS <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i> ..	47
<i>Dorota Jutrzenka Supryn</i> – RECOVERED ATLAS – ABRAHAM ORTELIUS’ ADDITAMENTUM IV FROM THE COLLECTION HOSIANUM IN OLSZTYN. RESTORATION AND HISTORICAL PROBLEMS	63
<i>Dariusz Lorek</i> – RANGE OF GEOGRAPHIC AND TOPONYMIC INFORMATION ABOUT GREATER POLAND AREA IN THE ORTELIUS’ ATLAS	77

ATLASES AND COLLECTIONS

<i>Lucyna Szaniawska</i> – POPULARIZING CARTOGRAPHIC PRINCIPLES OF PTOLEMY IN THE RENAISSANCE ATLASES OF THE WORLD OF ORTELIUS, MERCATOR AND DE JODE	87
<i>Beata Medyńska-Gulij</i> – GRAPHIC DESIGN TECHNIQUES ON MAPS FROM ORTELIUS’S <i>THEATRUM</i> (1570), JODE’S <i>SPECULUM</i> (1578) AND MERCATOR’S ATLAS (1595)	101
<i>Jarosław Łuczyński</i> – A GERARD MERCATOR ATLAS COPY FORM TORUŃ FROM 1595	109
<i>Radosław Skrycki</i> – THE ATLAS AS THE WORK OF ART AND THE POLITICAL MANIFEST (ON THE EXAMPLE OF THE ATLAS OF GREAT ELECTOR)	119
<i>Beata Konopska</i> – EVOLUTION OF THE CONCEPT OF POLISH HISTORICAL ATLASES IN THE 19TH AND 20TH CENTURY	129
<i>Krystyna Szykuła</i> – FACTICE ATLASES IN THE WROCLAW UNIVERSITY LIBRARY WITH SPECIAL REGARD TO THE 7-VOLUME MACHNIZKI’S COLLECTION	145

<i>Barbara Przyłuska, Jerzy Ostrowski</i> – „ATLAS OF CONTEMPORARY POLAND” PUBLISHED BY KSIĄŻNICA-ATLAS IN LVIV AND WROCŁAW AS A PRECURSOR OF MODERN POLISH SCHOOL ATLASES	169
<i>Urszula Markiewicz</i> – EARLY MODERN PERIOD ATLASES IN THE RESOURCES OF THE STATE ARCHIVES IN SZCZECIN AND THE POMERANIAN LIBRARY IN SZCZECIN	193
<i>Aneta Kwiatkowska, Marek Marzec, Anna Wytyk</i> – A DIGITAL COLLECTION OF UNIQUE 16TH TO 17TH CENTURY MARINE ATLASES DERIVED FROM THE POLISH ACADEMY OF SCIENCES GDANSK LIBRARY PRESENTED ON POLSKA.PL WEB PORTAL	207
<i>Piotr Grabowski</i> – SELECTED REGIONAL ATLASES OF THE FORMER EAST PRUSSIA, VARMIA AND MASURIA IN THE CARTOGRAPHIC COLLECTION OF THE RESEARCH CENTRE IN OLSZTYN	213
<i>Anna Osowska</i> – POLISH THEMATIC ATLASES UNTIL 1939 IN THE CARTOGRAPHIC COLLECTIONS OF THE UNIVERSITY OF WROCŁAW	221
<i>Taras Ohorodnyk, Neonila Padiuka, Rostysław Sossa</i> – AUSTRIAN TOPOGRAPHIC MAPS IN THE FUNDS OF VASYL STEFANYK LVIV NATIONAL SCIENTIFIC LIBRARY	241
<i>Dorota Bartnik</i> – LODZ UNIVERSITY LIBRARY’S COLLECTION OF MAPS OF POLISH TERRITORIES IN BOOKS AND ATLASES PUBLISHED TO THE END OF THE 18TH CENTURY	249
<i>Hubert Kowalski</i> – MAPS, DESIGNS AND ARCHITECTURAL DRAWINGS FROM THE COLLECTION OF THE WARSAW MONASTERY OF THE SISTERS OF THE VISITATION (THE ORDER OF THE VISITATION OF HOLY MARY)	267

Barbara Przyłuska

Biblioteka Narodowa, Warszawa

Jerzy Ostrowski

Zespół Historii Kartografii przy IHN PAN, Warszawa

ATLAS POLSKI WSPÓŁCZESNEJ LWOWSKIEJ I WROCŁAWSKIEJ KSIĄŻNICY-ATLAS JAKO PREKURSOR NOWOCZESNYCH SZKOLNYCH ATLASÓW POLSKI

1. WSTĘP

W polskiej kartografii atlasowej XX wieku szczególne miejsce zajmują – ze względu na swoją rolę edukacyjną – atlasy geograficzne do użytku szkolnego przystosowane do różnych poziomów nauczania. Pod względem terytorialnego zakresu treści wyróżniamy wśród nich atlasy świata oraz atlasy Polski. Zwłaszcza te pierwsze mają u nas długą tradycję, a niektóre z nich cieszyły się dużym powodzeniem przez wiele dziesięcioleci, należąc do czołowych osiągnięć całej polskiej kartografii. Należy tu przypomnieć przede wszystkim nowatorski *Atlas geograficzny* wybitnego geografa i kartografa Eugeniusza Romera, wydany po raz pierwszy w 1908 roku, który z przerwami w czasie obu wojen światowych i pod zmienionym w 1926 roku tytułem na *Mały atlas geograficzny* ukazywał się aż do roku 1964, przy czym jego ostatnie szesnaste wydanie miało co najmniej 19 nakładów o łącznej liczbie 6 milionów egzemplarzy.

Oprócz tych atlasów zawierających mapy całego świata, kontynentów oraz wybranych regionów i państw, z konieczności dość pobieżnie (choć szczegółowiej niż inne obszary) traktujących terytorium Polski, wydawane są bardzo ważne atlasy przeznaczone do nauczania geografii kraju ojczystego. W ostatnim 90-leciu polska szkoła dysponowała kilkunastoma takimi atlasami różnych autorów i wydawców zarówno do nauczania początkowego, jak i dla szkół ponadpodstawowych. Mogły one pojawić się dopiero po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 roku, przy czym najstarsze z nich, z dwudziestych i trzydziestych lat ubiegłego wieku, związane są z nazwiskiem wymienionego już prof. Eugeniusza Romera oraz powołanymi z jego inicjatywy we Lwowie najpierw spółką akcyjną Atlas (1921), a następnie – po połączeniu w 1924 r. ze spółką Książnica Polska – zasłużonymi dla polskiej szkoły i kultury Zjed-

noczonymi Zakładami Kartograficznymi i Wydawniczymi Książnica-Atlas¹. To tu były opracowywane i drukowane kolejne wydania *Małego atlasu geograficznego* oraz kilkakrotnie obszerniejszy *Powszechny atlas geograficzny*, w zasadzie przeznaczony do użytku ogólnego, ale wykorzystywany również w nauczaniu geografii w szkołach średnich.

Już na początku lat międzywojennych przy opracowywaniu programów nauczania w polskich szkołach duży nacisk położono na nauczanie geografii jako przedmiotu najskuteczniej kształtującego postawy obywatelskie i rozbudzającego świadomość narodową. Wyłonił się przy tym problem przygotowania odpowiednich pomocy dydaktycznych, przede wszystkim podręczników, a także map i atlasów. Skromny objętościowo *Atlas geograficzny*, wydany po raz trzeci w roku 1918, a następnie w latach 1920, 1921 i 1922 dobrze spełniał swoją rolę w nauczaniu geografii ogólnej, był jednak zupełnie niewystarczający (zawierał tylko jedną hipsometryczną mapę Polski w bardzo małej skali 1:5 000 000) do nauczania geografii kraju ojczystego. Jeszcze w spółce Atlas podjęto zatem decyzję o opracowaniu i wydaniu serii tak zwanych atlasów krajoznawczych województw, jako że opracowany od podstaw nowy program nauczania geografii zakładał rozpoczynanie nauki od najbliższej okolicy szkoły, aby stopniowo rozszerzyć horyzont poznawczy na miasto, powiat, województwo i kraj. Planowano wydanie siedmiu takich atlasów, obejmujących po jednym (w przypadku województw warszawskiego i łódzkiego), po dwa, a nawet po trzy województwa (np. lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie oraz krakowskie, kieleckie i śląskie), przy czym ich współautorem był zawsze Eugeniusz Romer, drugim zaś był geograf z odpowiedniego ośrodka wojewódzkiego, uwzględnionego w danym atlasie. W latach 1923–1925 ukazało się pięć atlasów krajoznawczych (bez obejmujących sześć województw północno-wschodniej części kraju). Mimo akcji reklamowej i promocyjnej² oraz pochlebnych recenzji nie spotkały się one jednak z oczekiwanym zainteresowaniem ze strony nauczycieli, zapewne z powodu dość ograniczonego zakresu treści (bez map tematycznych), i serii nie dokończono³. Na taką decyzję mogło mieć

¹ Genezę, kolejne reorganizacje poprzedzające jej powstanie oraz zasługi lwowskiej firmy najobszerniej zrelacjonowała niedawno B. Konopska w artykule *Eugeniusz Romer jako wydawca (do wybuchu drugiej wojny światowej)*, w: *Eugeniusz Romer, geograf i kartograf trzech epok. Materiały Sesji Naukowej*, Warszawa, Biblioteka Narodowa 2004, s. 65–76, „Studia i Materiały z Historii Kartografii”, XIX.

² Ukazały się m.in. instrukcje wykorzystywania tych atlasów w szkole: R. Danysz-Fleszarowa, *Jak należy korzystać w nauce szkolnej z atlasu krajoznawczego województwa warszawskiego*, Lwów, Książnica-Atlas 1925, 16 s. oraz M. Polackówna, *Metoda nauczania geografii na podstawie atlasów krajoznawczych*, „Szkoła”, R. 56, 1925, z. 8/9, s. 186–189.

³ Zamiar jej zaniechania zapowiedział sam E. Romer na zwołanym z jego inicjatywy do Lwowa w marcu 1925 r. zjeździe przedstawicieli władz szkolnych i nauczycielstwa pod hasłem „Mapa i jej zastosowanie w szkole, stwierdzając, że „wobec słabego oddźwięku, jaki atlasy te w szkolnictwie znalazły, dalsze atlasy wojewódzkie tylko wtedy się ukążą, jeśli zażąda nauczycielstwo lub władze szkolne”; zob. *Zjazd w sprawie kartografii szkolnej we Lwowie*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 2, 1924 (druk 1925), z. 3, s. 532. Widocznie jednak atlasów tych „nie zażądano”, natomiast

wpływ również zaangażowanie E. Romera i jego współpracowników w opracowywanie i redagowanie ambitnego dzieła, jakim miał być *Powszechny atlas geograficzny*, wydany najpierw w trzech częściach w latach 1925–1927, a następnie w całości w 1928 oraz w rozszerzonej wersji w 1934 roku.

Zapotrzebowanie na wielostronną kartograficzną prezentację terytorium Polski w formie zestawu map tematycznych dostosowanych do programu nauczania geografii zaowocowało podjęciem decyzji o przygotowaniu i wydaniu w tym czasie odrębnego atlasu szkolnego poświęconego tylko Polsce. Nadano mu tytuł *Atlas Polski współczesnej* i wydano po raz pierwszy na początku 1924 roku, aby następnie kilkakrotnie przerabiać i wznawiać zarówno w okresie międzywojennym, jak i po drugiej wojnie światowej. W przeciwieństwie do przypominanych przy różnych okazjach i szczegółowo przeanalizowanych atlasów świata oraz głośnego *Geograficzno-statystycznego atlasu Polski* z 1916 roku, *Atlas Polski współczesnej* jest dziś prawie zapomniany i poza bibliografiami dorobku E. Romera (nie zawsze kompletnymi)⁴ ledwie wzmiankowany w dotychczasowych podsumowaniach kartografii romerowskiej. Tymczasem zwłaszcza lwowskie wydania tego atlasu zasługują na bliższą analizę i ocenę jako kompleksowy obraz środowiska przyrodniczego, społeczeństwa i gospodarki ówczesnej Polski przekazany z zachowaniem głównych kanonów romerowskiej szkoły kartograficznej. Przyjrzyjmy się zatem kolejnym wydaniom i nakładom *Atlasu Polski współczesnej* ze zwróceniem szczególnej uwagi na dokonywane w nich zmiany.

2. WYDANIA ATLASU Z LAT 1924–1930

Przed zaprezentowaniem trzech międzywojennych wydań *Atlasu Polski współczesnej* Eugeniusza Romera, on to bowiem figuruje na okładkach jako autor, należy przypomnieć jego najważniejsze dzieło atlasowe, wymieniony już *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*, opracowany przez niego w Wiedniu i wydany w 1916 roku jako potencjalny materiał źródłowy na przewidywaną konferencję pokojową, mającą decydować o przyszłych granicach Polski. To poważne dzieło naukowe, zawierające 65 map tematycznych na 32 tablicach, wznowione (ze zmianami) już w niepodległej Polsce w 1921 roku, przywołujemy w tym miejscu z tego względu, że niektóre jego mapy zostały – po aktualizacji – przeniesione w niezmienionej formie do *Atlasu Polski współczesnej*. Mało tego, format jego całostronicowych map (22,5×31,5 cm) po złożeniu na pół decydował o formacie atlasu szkolnego (29×19 cm, doszły bowiem marginesy).

³ w latach 1931 i 1932 ukazały się jeszcze wznowienia czterech wydanych wcześniej (bez *Atlasu województwa poznańskiego i pomorskiego*). Więcej szczegółów o całej serii oraz typowym układzie i zawartości każdego atlasu zob. B. Przyłuska, *Atlasy krajoznawcze województw w kolekcji Biblioteki Narodowej*, „Biuletyn Biblioteki Narodowej” 2 (169), 2004, s. 17–19.

⁴ Najbardziej kompletny i szczegółowy (ze spisami treści poszczególnych atlasów) jest ilustrowany katalog *Atlasy, mapy i globusy Eugeniusza Romera*, oprac. pod kierunkiem B. Przyłuskiej, Warszawa, Biblioteka Narodowa 2004, „Studia i Materiały z Historii Kartografii”, XVIII.

Atlas Polski współczesnej miał przed wojną trzy wydania o identycznym formacie (ryc. 1), z których drugie i trzecie miało po dwa różniące się od siebie nakłady.

Wydanie pierwsze, firmowane jeszcze przez spółkę akcyjną Atlas, z intrygującym podtytułem *Zeszyt pierwszy*, mimo że zeszyt drugi nigdy nie był zapowiadany i opublikowany, a także z tajemniczą podwójną datą wydania 1923 pod sygnetem wydawniczym Atlasu i poniżej 1924 (MCMXXIV)⁵ składa się z czternastu jednostronnie drukowanych składanych tablic. Całość, po okładce z wykazem autorów map i spisem tablic otwiera mapa hipsometryczna Polski w skali 1:5 000 000, obejmująca obszar od Rygi po Odesę i od Berlina po Moskwę. Jest to kolejna wersja, z nieco zmienioną skalą barw, zmniejszonym na północy zasięgiem i nadrukiem aktualnych granic państw znanej mapy E. Romera *Ziemie dawnej Polski*, wydanej po raz pierwszy w 1910 roku, a następnie zamieszczanej w obu wydaniach *Geograficzno-statystycznego atlasu Polski* oraz, począwszy od 1918 roku, we wszystkich wydaniach *Atlasu geograficznego* a potem *Małego atlasu geograficznego* aż do roku 1949⁶. Po niej następuje mapa administracyjna w tej samej skali, ale o znacznie zmniejszonym zasięgu na zachodzie i na wschodzie, z dużym marginesem, wypełnionym wykazem wszystkich powiatów, które na mapie oznaczono tylko numerami. Trzecia mapa to *Gęstość zaludnienia*, także w skali 1:5 000 000, przeniesiona bez zmian (z wyjątkiem innego układu legendy) z drugiego wydania *Geograficzno-statystycznego atlasu Polski*, w tym z pozostawionymi „przez przeoczenie” przedwojennymi granicami państw zaborczych (ryc. 2). Także już wydane wcześniej mapy hipsometryczne, opracowane przez E. Romera i T. Szumańskiego, zostały wykorzystane do czterech następnych tablic. Są to kolejno zamieszczona tu w dwóch częściach (z podziałem na północną i południową) mapa Polski w skali 1:2 500 000, wydana najpierw jako podręczna w 1921 roku, a po niej *Kraje bałtyckie i Rosja półn.-zachodnia*⁷ oraz *Kraje czarnomorskie*, obie w skali 1:375 000, wydane jako podręczne w 1922 roku, dopełniające treść mapy Polski o obszary Rzeczypospolitej przedrozbiorowej aż po Leningrad, Moskwę i Krym.

Następne tablice atlasu poświęcone są głównym składnikom środowiska przyrodniczego. Szczególnie efektowna kolorystycznie jest opracowana do tego atlasu przez E. S. Weignera *Geologia* w skali 1:5 000 000 (ryc. 4). Po niej umieścił E. Romer opracowany przez niego jeszcze do pierwszego wydania *Geograficzno-statystycznego atlasu Polski* zestaw czterech map klimatu (dwie temperatur, opadów i tzw. dzieżdzin klimatycznych w skali 1:15 000 000 (niepodanej!), uzupełniony wykresami przebiegu temperatury w ciągu roku w dziesięciu stacjach meteorologicznych. Od nowa zostały natomiast opracowane wyróżniające się bogactwem treści i kolorystyką *Flora* W. Szafera, *Fauna* A. Jakubowskiego umieszczone dopiero po nich, a nie po mapie

⁵ Stąd w bibliografiach, katalogach i recenzjach tego wydania atlasu podawana jest pierwsza lub druga data.

⁶ W czternastym wydaniu z lat 1947–1949 pod tytułem *Zachodnia Słowiańszczyzna*.

⁷ W wersji podręcznej z 1922 r. mapa ta miała krótszy tytuł *Kraje bałtyckie*.

geologicznej *Plody kopalne* T. Rutkowskiego – wszystkie w skali 1:5 000 000. Ostatnią z wymienionych uzupełniono kartonem Śląskiego Zagłębia Węglowego w skali 1:1 500 000 oraz diagramami pokazującymi produkcję węgla i ośmiu innych kopalin (m.in. ropy naftowej, soli kamiennej i rud cynku) w 1921 roku (ryc. 5).

Na dwóch ostatnich tablicach opracowanych przez E. Romera pokazane są wybrane zagadnienia z dziedziny rolnictwa według aktualnych danych z 1923 roku. Trzy mapy w skali 1:7 500 000 i seria diagramów dotyczą użytkowania ziemi, produkcji roślinnej (w tym osobno zbóż chlebowych z oryginalnym wskaźnikiem zbytku, dostatku lub niedostatku chleba w kg na osobę) i odbudowy rolnictwa po wojnie (ryc. 6), a cztery mapy w tej samej skali hodowli (chowu koni, bydła rogatego, nierogacizny i owiec). Zwraca uwagę brak w atlasie map dotyczących przemysłu przetwórczego i transportu (na żadnej z map nie ma nawet sieci kolejowej).

Atlas Polski współczesnej z 1924 (1923?) roku spotkał się z dużym zainteresowaniem, którego odzwierciedleniem są liczne recenzje, opublikowane tuż po jego ukazaniu się. Było ich co najmniej dziesięć, przy czym większość recenzentów skupiła się na szczegółowej analizie treści poszczególnych map, a niektórym z nich poświęcono obszernie omówienia⁸. Z bardzo pochlebną opinią J. Samsonowicza i L. Horowitza spotkało się nowe ujęcie budowy geologicznej kraju⁹, a H. Kuntze i M. Siedlecki podkreślili nowatorstwo i oryginalność pierwszej kompleksowej mapy polskiej fauny A. Jakubskiego¹⁰. Wytknięto także potknięcie z pozostawieniem granic politycznych z okresu zaborów¹¹ oraz mocno przestarzałe materiały źródłowe (z lat 1871–1890) użyte do mimo to bardzo pożytecznych map klimatu¹². Nie ukazała się natomiast ocena atlasu jako całości pod kątem jego zalet lub wad jako pomocy dydaktycznej, poza opinią M. Polaczkówny: „ileż tam map cennych, wprost niezbędnych dla wyższych klas gimnazjalnych”¹³.

Drugie wydanie *Atlasu Polski współczesnej* Eugeniusza Romera ukazało się w 1926 roku, było już sygnowane przez Książnicę-Atlas oraz wykonane, jak podano na drugiej stronie okładki, przez działający w tym wydawnictwie Instytut Kartogra-

⁸ Ich najpełniejszą listę podaje J. Piasecka, *Bibliografia geografii polskiej 1918–1927*, Warszawa, Polskie Towarzystwo Geograficzne 1971, s. 193.

⁹ J. Samsonowicz, E. Romer, *Atlas Polski współczesnej. Zeszyt 1. Lwów 1923. Tabl. 8. S. Weigner. Geologia 1:5 000 000*, „Polski Przegląd Kartograficzny” T. 1, nr 5, 1924, s. 208–210; I. Horowitz, E. Romer, *Atlas Polski współczesnej. Zeszyt 1. Atlas 1923. Geologia 1:5 000 000, oprac. S. Weigner (Borysław) 1922*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 2, 1923/4, z. 1, s. 143–144.

¹⁰ R. Kuntze, *Tabl. 11. A. Jakubski. Fauna 1:15 000 000*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, T. 1, nr 5, 1924, s. 210–212; M. Siedlecki, *Mapa geograficznego rozszedlenia zwierząt. Opracował prof. dr Antoni Jakubski (Poznań)*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 2, 1923/4 z. 1, s. 148–151.

¹¹ K. Kurczewski, *Uwagi o atlasach i mapach szkolnych*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 2, 1924, z. 3, s. 359 oraz odpowiedź uczennicy E. Romera M. Polaczkówny, tłumaczącej się z tego „przykrego i słusznego zarzutu” w: *Polskie mapy szkolne i atlasy*, ibidem, s. 374.

¹² S. Kosińska-Bartnicka, *Klimat. 4 mapki 1:15 000 000. Opr. E. Romer (Lwów)*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 2, 1923/4, z. 1, s. 144–145.

¹³ M. Polaczkówna, *op. cit.*, s. 374.

ficzny im. prof. Eug. Romera. Było ono obszerniejsze od poprzedniego, liczyło bowiem 15 tablic, a o wprowadzonych „zmianach, rozszerzeniach i uzupełnieniach” poinformował szczegółowo sam E. Romer w autoreferacie, opublikowanym w „Polskim Przeglądzie Kartograficznym”, kwartalniku naukowym wydawanym przez Książnicę-Atlas¹⁴. Tak więc na mapie hipsometrycznej Polski w skali 1:5 000 000 dodano granice województw oraz zmieniono część nazw regionów naturalnych (np. Pojezierze Pruskie na Pojezierze Mazurskie). Mapę administracyjną zamieniono na zupełnie nową, znacznie szczegółowszą w skali 1:3 000 000, przeniesioną tym razem z wydanej rok wcześniej pierwszej części *Powszechnego atlasu geograficznego* (ryc. 7). Po niej umieszczono tablicę (oznaczoną IIa) z dwudziestoma diagramami ilustrującymi, jak głosi jej tytuł, „Stosunki fizyczne i gospodarcze” m.in. zlewiska i dorzecza, użycie ziemi, powierzchnię i ludność województw oraz rozwój produkcji górniczej i hutniczej. Zupełnie od nowa została opracowana tablica poświęcona ludności, która zastąpiła zupełnie nieaktualną mapę gęstości zaludnienia. Tu widzimy dwie mapy w skali 1:6 000 000, przedstawiające stosunki etnograficzne (także na obszarach przyległych) i gęstość zaludnienia oraz trzy mapy w skali 1:9 000 000, ilustrujące stosunki wyznaniowe, udział ludności żydowskiej w miastach liczących powyżej 10 tys. mieszkańców oraz zmiany zaludnienia w okresie od 1910 do 1921 roku (ryc. 8).

W zasadzie bez zmiany pozostawiono cztery tablice z mapami hipsometrycznymi, poprawiając jedynie przebieg granicy polsko-litewskiej oraz dodając granice Republiki Białoruskiej i Republiki Ukraińskiej w ZSRR. Wprowadzono drobne zmiany na mapie geologicznej (m.in. poprawiono kolorystykę) oraz znacznie zmieniono tablicę poświęconą klimatowi, aktualizując mapę opadów i dodając wykresy słupkowe ich rocznego przebiegu w siedmiu wybranych miastach (ryc. 9). Nie wprowadzono żadnych zmian na mapie flory, natomiast mapa fauny została przez jej autora poprawiona i uzupełniona kilkoma nowymi zasięgami zwierząt. Z kolei na mapie „płodów kopalnianych” zmieniono i uzupełniono diagramy, na tablicy „Rolnictwo” diagramy ilustrujące odbudowę rolnictwa po wojnie zastąpiono mapą pt. *Powierzchnia pól zbożowych 1924*; wreszcie ostatnią tablicę, poświęconą hodowli, pozostawiono bez zmiany.

Uważne przyjrzenie się poszczególnym mapom w zachowanych egzemplarzach tego wydania pozwala stwierdzić, że musiało mieć ono, mimo identycznych okładek, drugi nakład w następnym roku, różniący się od omówionego kilkoma istotnymi szczegółami. Natrafiono bowiem na egzemplarz ze zmienioną mapą administracyjną pokazującą stan na rok 1927, nową mapą fizyczną Polski w skali 1:2 500 000 oraz niewielkimi zmianami redakcyjnymi na obu mapach hipsometrycznych w skali 1:3 750 000. Warto tu przytoczyć zdanie wyeksponowane na drugiej stronie okładki obu nakładów:

¹⁴ E. Romer: *Atlas Polski współczesnej. Wydanie II. Książnica-Atlas, Lwów-Warszawa, 1926* (Autoreferat), „Polski Przegląd Kartograficzny”, T. 2, nr 13–14, 1926, s. 111–112.

„Atlas ten jest niezbędnym przy nauce geografii Polski, tak w szkołach powszechnych, jak i średnich”.

Tym razem atlas został oceniony tylko w jednej recenzji A. Zierhoffer'a, który zwięzłą prezentację jego treści kończy opinią, że „Drugie wydanie Atlasu, poza swym użytkiem w szkole, posiada poważne znaczenie obywatelskie, służąc jako przejrzysta i aktualna informacja w szeregu dziedzin życia państwowego, gospodarczego i społecznego Polski”¹⁵.

Już w 1928 roku ukazało się trzecie wydanie *Atlasu Polski współczesnej*, o objętości zmniejszonej do dziesięciu tablic i ze zmianą ich kolejności w stosunku do wydań poprzednich (np. umieszczeniem mapy administracyjnej po serii map rolnictwa, a tablicy z diagramami na końcu). Tu także o dokonanych zmianach poinformował w autoreferacie E. Romer¹⁶. Polegały one przede wszystkim na usunięciu map hipsometrycznych obszarów ościennych oraz powiększeniu liczby map dzięki lepszemu wykorzystaniu powierzchni tablic. Umieszczono więc na jednej tablicy mapę geologiczną i mapę kopalin, ograniczając przy tym znacznie zasięg tej pierwszej (ryc. 10). Podobnie połączono na jednej tablicy rolnictwo i chów bydła, umieszczając na niej 12 map w skali 1:12 000 000, w tym 4 nowe: rozmieszczenia ziemi ornej i lasów oraz przewozów zbóż, bydła rogatego i drzewa (ryc. 11). Obie mapy fizyczne (hipsometryczne z siecią osadniczą i kolejową) poddano gruntownej aktualizacji, doprowadzając ich treść do stanu z połowy 1928 roku. Wprowadzono także poprawki na mapach etnograficznej, wyznaniowej i gęstości zaludnienia. Na trzech stronach okładki umieszczono 19 tablic statystycznych, dotyczących głównie różnych zagadnień ludnościowych i gospodarczych w układzie wojewódzkim.

Podobnie jak poprzednie, tak również to wydanie atlasu miało drugi nakład, wydrukowany prawdopodobnie w 1930 roku, o czym świadczą daty przy mapie fizycznej i mapie administracyjnej Polski. Wyróżnia się tu nowa tablica poświęcona klimatowi z sześcioma mapami w skali 1:15 000 000, w tym dodaną mapą izoterm roku oraz osobnymi mapami izoterm stycznia i lipca (ryc. 12). Można także zauważyć drobne zmiany redakcyjne na prawie wszystkich tablicach (z wyjątkiem *Flory W. Szafera*). Większość tablic w tym nakładzie przeniesiono z wydanego w całości w 1928 i wznowionego właśnie w 1930 roku *Powszechnego atlasu geograficznego*.

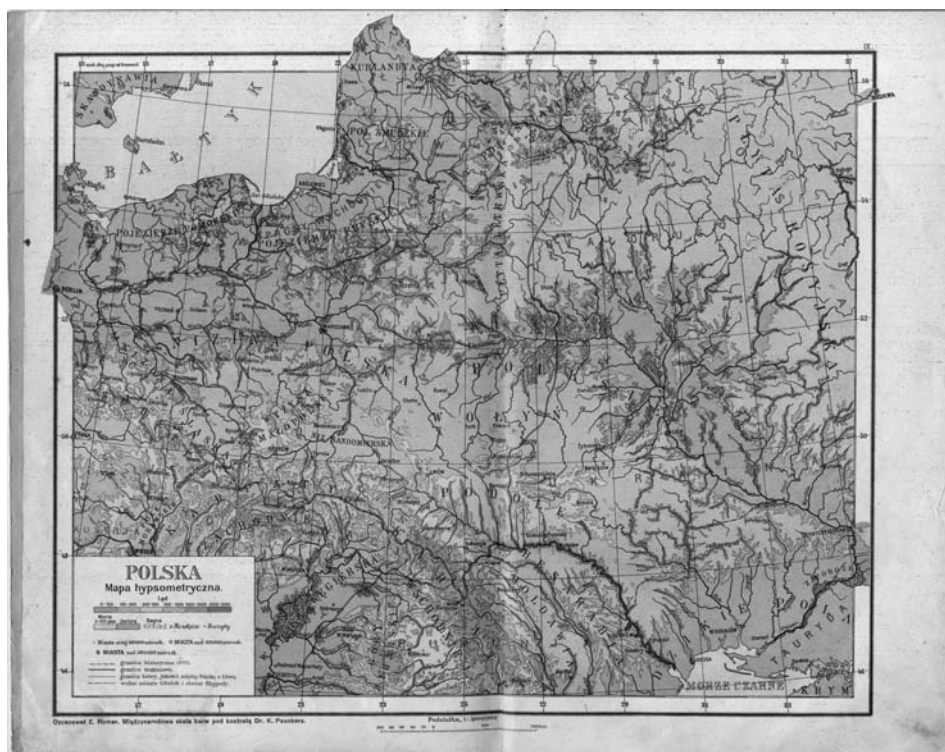
Opublikowanie *Powszechnego atlasu geograficznego*, zalecanego także do użytku w szkołach średnich oraz istotne zmiany w programach nauczania geografii spowodowały, że w Książnicy-Atlas zrezygnowano z kolejnych wydań *Atlasu Polski współczesnej*. Większość jego map znalazła się w opublikowanym w 1931 roku znacznie rozszerzonym w stosunku do poprzednich jedenastym wydaniu *Małego atlasu geograficznego*. Następstwem reorganizacji szkolnictwa była także decyzja o przy-

¹⁵ A [A. Zierhoffer], E. Romer: *Atlas Polski współczesnej*. Wyd. 2. Książnica-Atlas, Lwów-Warszawa 1926, „Przyroda i Technika”, R. 5, 1926, z. 10, s. 457.

¹⁶ E. Romer: *Atlas polski współczesnej*. Wydanie trzecie. Książnica-Atlas S.A. Lwów 1928. 10 tablic a 30×35 cm (Autoreferat), „Polski Przegląd Kartograficzny”, T. 3, nr 23/24, 1928, s. 191.



Ryc. 1. *Atlas Polski współczesnej*: wydanie pierwsze 1924, wydanie drugie 1926, wydanie trzecie 1928



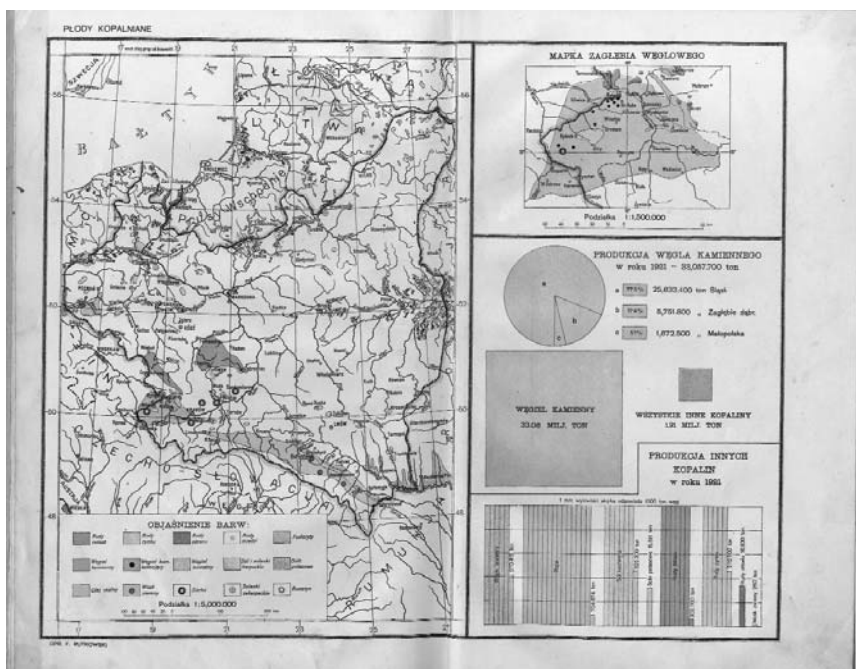
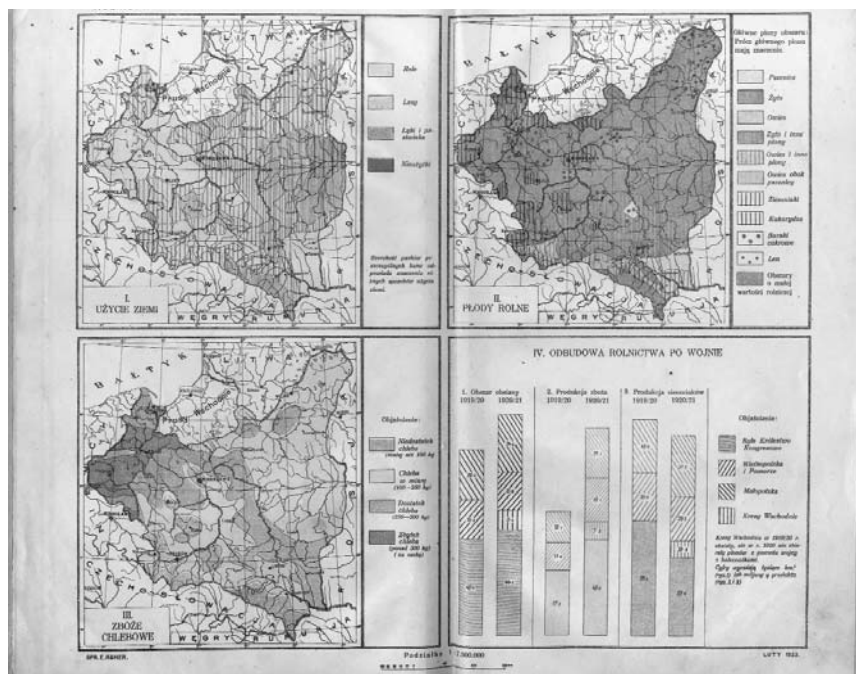
Ryc. 2. Polska. Mapa hipsometryczna, 1:5 000 000, *Atlas Polski współczesnej*, wydanie pierwsze 1924



Ryc. 3. Gęstość zaludnienia, 1:5 000 000, *Atlas Polski współczesnej*, wydanie pierwsze 1924

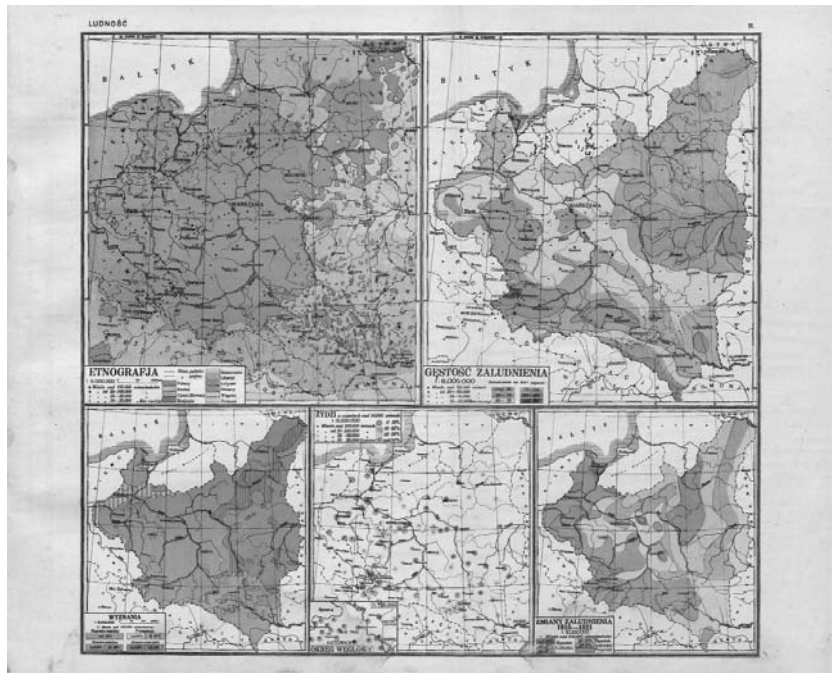


Ryc. 4. Geologia, 1:5 000 000, *Atlas Polski współczesnej*, wydanie pierwsze 1924

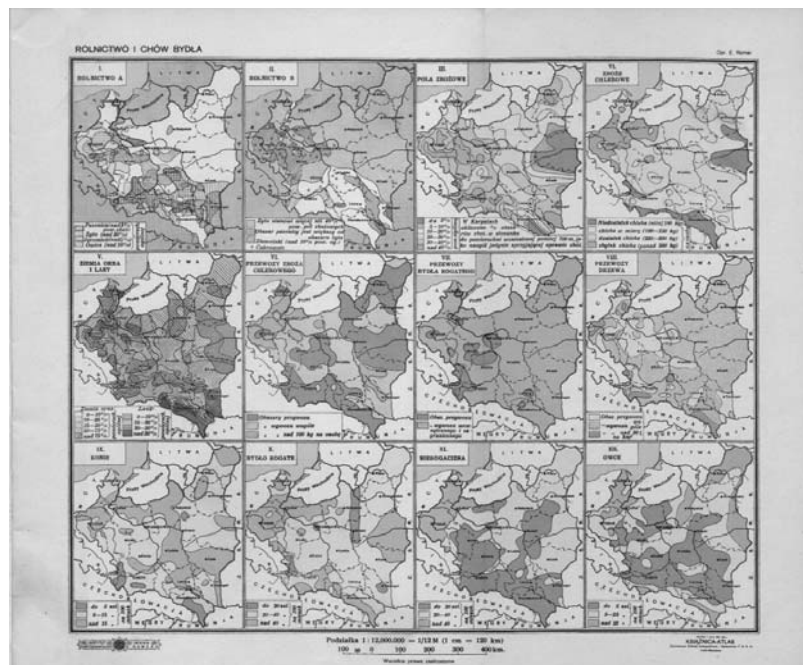
Ryc. 5. Płody kopalne, 1:5 000 000, *Atlas Polski współczesnej*, wydanie pierwsze 1924Ryc. 6. Rolnictwo, 1:7 500 000, *Atlas Polski współczesnej*, wydanie pierwsze 1924



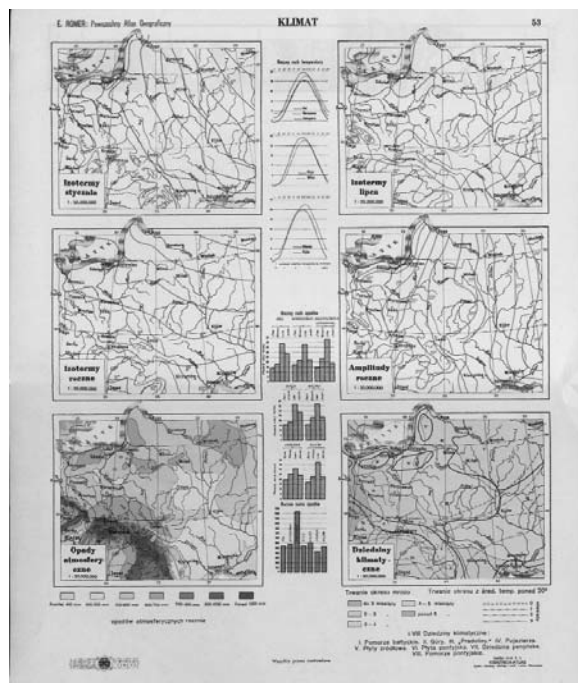
Ryc. 7. Polska polityczna, 1:3 000 000, *Atlas Polski współczesnej*, wydanie drugie 1926



Ryc. 8. Ludność, *Atlas Polski współczesnej*, wydanie drugie 1926



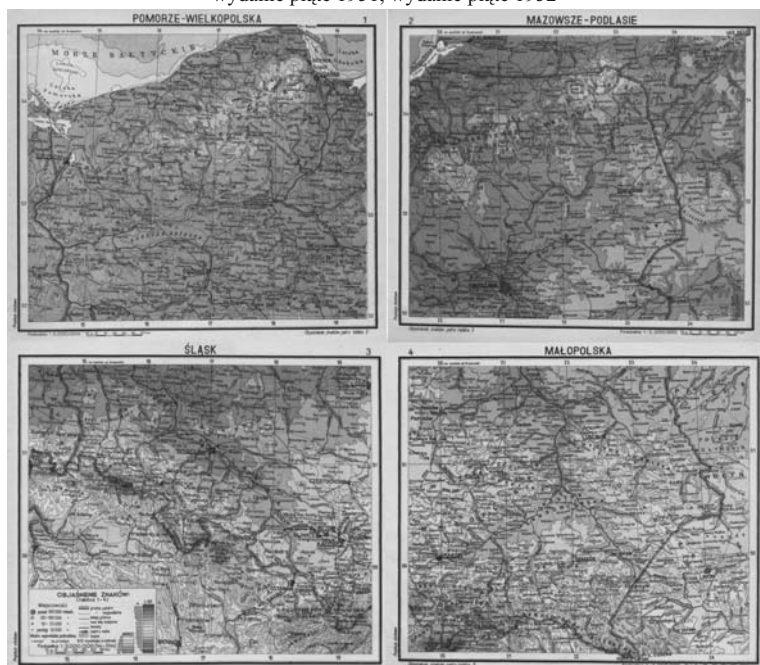
Ryc. 11. Rolnictwo i chów bydła, 1:12 000 000, *Atlas Polski współczesnej*, wydanie trzecie 1928



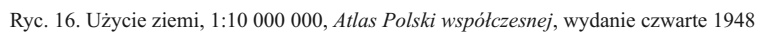
Ryc. 12. Klimat, 1:20 000 000, *Atlas Polski współczesnej*, wydanie trzecie 1928 (właśc. 1930)

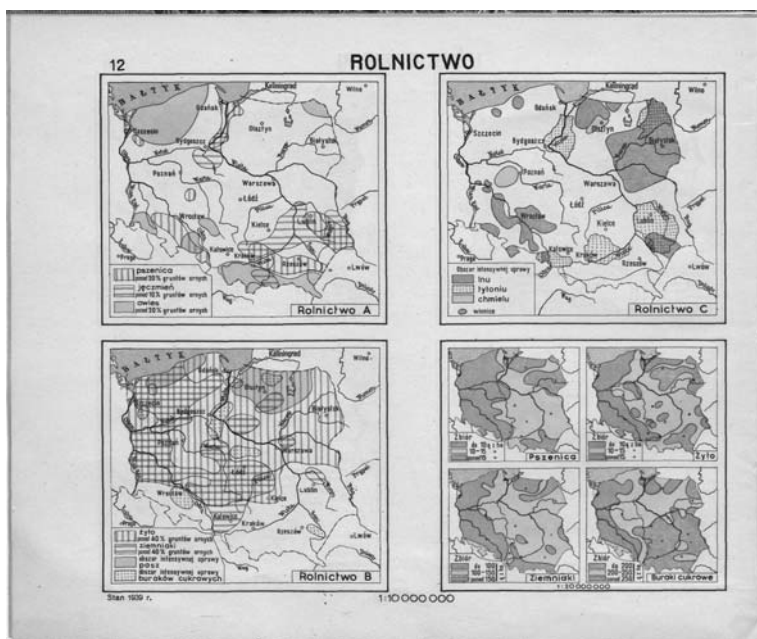


Ryc. 13. *Atlas Polski współczesnej*, wydanie czwarte 1948, wydanie piąte 1950, wydanie piąte 1951, wydanie piąte 1952

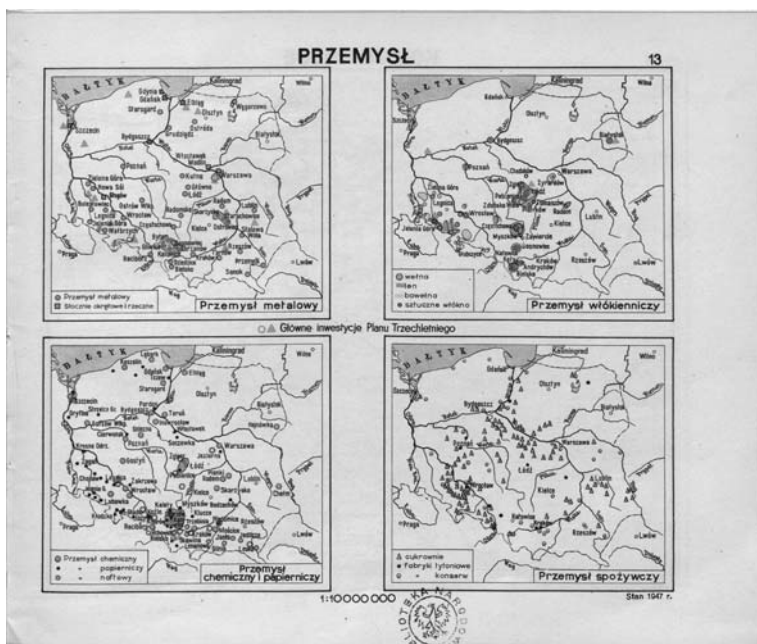


Ryc. 14. [Polska]: Pomorze-Wielkopolska, Mazowsze-Podlasie, Śląsk, Małopolska, 1:2 000 000, *Atlas Polski współczesnej*, wydanie czwarte 1948

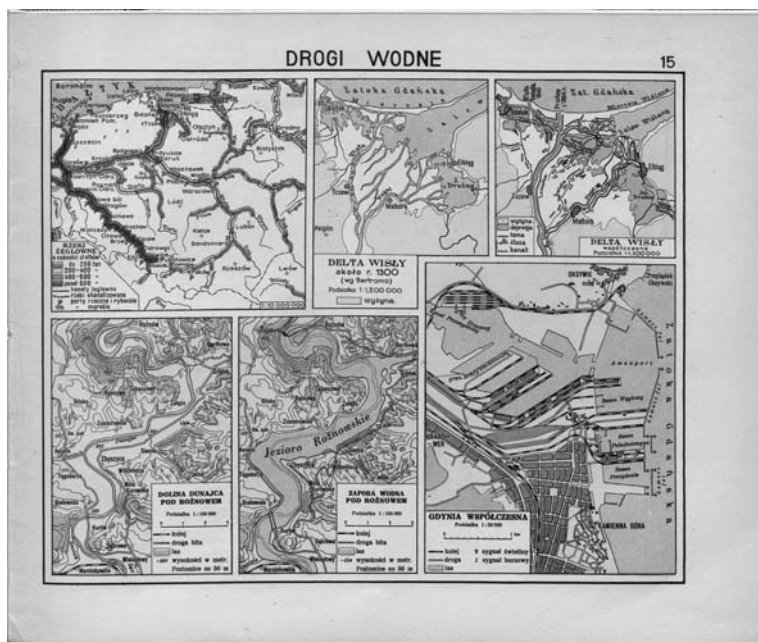




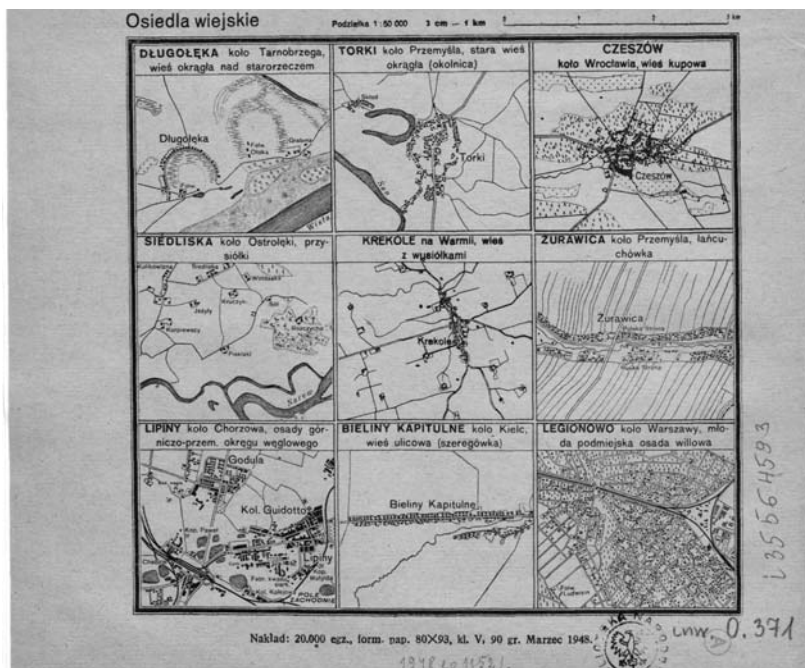
Ryc. 17. Rolnictwo, 1:10 000 000, *Atlas Polski współczesnej*, wydanie czwarte 1948



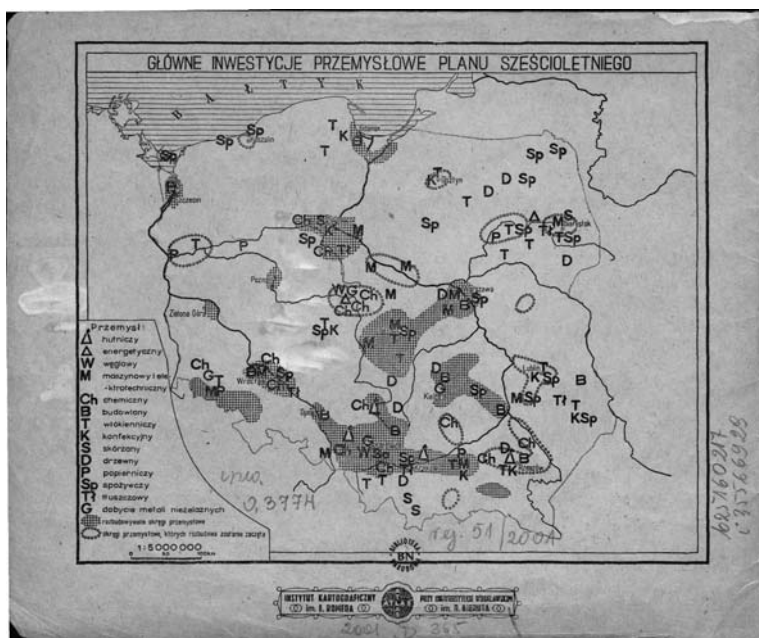
Ryc. 18. Przemysł, 1:10 000 000, *Atlas Polski współczesnej*, wydanie czwarte 1948



Ryc. 19. Drogi wodne, skale różne, *Atlas Polski współczesnej*, wydanie czwarte 1948



Ryc. 20. Osiedla wiejskie, 1:50 000 000, *Atlas Polski współczesnej*, wydanie czwarte 1948



Ryc. 21. Główne inwestycje przemysłowe planu sześcioletniego, 1:5 000 000, *Atlas Polski współczesnej*, wydanie piąte 1952

gotowaniu osobnych atlasów dla poszczególnych klas gimnazjalnych. Był wśród nich zawierający wyłącznie mapy naszego kraju *Polska – atlas geograficzny dla I klasy gimnazjalnej*, wydany w 1936 roku, z dwunastoma tablicami pochodzącymi z opublikowanego rok wcześniej drugiego, rozszerzonego wydania *Powszechnego atlasu geograficznego*. W 1936 roku ukazało się ponadto uzupełnienie dwunastego wydania *Małego atlasu geograficznego* zatytułowanego *Ziemia i człowiek w Polsce. Atlas geograficzny dla VII klasy szkoły powszechnej* (15 tablic), a w 1937 i 1939 roku wznowienia atlasu dla I klasy gimnazjum z roku 1935¹⁷. Należy tu dodać, że w 1938 roku został opublikowany również *Geograficzny atlas Polski dla I i IV klasy gimnazjum* o oryginalnej koncepcji metodycznej i formie edytorskiej, opracowany poza Książnicą-Atlas przez Michała Janiszewskiego, niedawnego ucznia i współpracownika Eugeniusza Romera. Dystrybucję jego drugiego wydania, podobnie jak i ostatniego wydania lwowskiego atlasu dla I klasy gimnazjum i zmienionego wydania *Powszechnego atlasu geograficznego* przerwał wybuch drugiej wojny światowej.

¹⁷ Informacje wydawnicze oraz szczegóły o układzie i treści każdego z tych atlasów zawiera cytowana już praca *Atlasy, mapy i globusy Eugeniusza Romera. Katalog*, oprac. pod kierunkiem B. Przyłuskiej, Warszawa, Biblioteka Narodowa 2004, s. 18–26.

2. WYDANIA ATLASU Z LAT 1948–1952

Wkrótce po zakończeniu wojny polska kartografia szkolna odrodziła się przede wszystkim we Wrocławiu, dokąd przeniosły się ze Lwowa zakłady kartograficzne i wydawnicze Książnica-Atlas oraz został reaktywowany Instytut Kartograficzny im. E. Romera. Przywiezione ze Lwowa materiały (w tym czystorysy wielu map) oraz doświadczenia i zapal przybyłej stamtąd grupy najbliższych uczniów i współpracowników E. Romera na czele z Józefem Wąsowiczem i Heleną Halicką pozwoliły na przygotowanie i opublikowanie już w 1946 roku czternastego wydania *Małego atlasu geograficznego* E. Romera, uwzględniającego zmiany polityczne zaistniałe po drugiej wojnie światowej, nie licząc kilku map ściennych i podręcznych. Odtąd atlas ten ukazywał się w zasadzie corocznie (a nawet częściej) w kolejnych nakładach, od 1951 jako wydanie piętnaste, a od 1955 do 1964 roku jako wydanie szesnaste, z różnymi zmianami w układzie i treści, skrupulatnie odnotowanymi w literaturze¹⁸.

Podobnie jak w okresie międzywojennym, ten niewielki objętościowo (12 składanych tablic) atlas świata, tylko z jedną mapą fizyczną Polski i tablicą pt. „Krajobrazy” z mapkami wybranych regionów lub ich fragmentów (także hipsometrycznymi) nie mógł jednak zaspokoić potrzeb szkoły przy nauczaniu geografii kraju ojczystego. Nie mógł ich zaspokoić również wydany w 1947 roku kompleksowy *Mały atlas Polski*, zredagowany przez Jerzego Kondrackiego w Głównym Urzędzie Pomiarów Kraju, przeznaczony do innych celów (głównie propagandowych) i zawierający wyłącznie mapy w skali 1:5 000 000, a także kilka wydanych w tym czasie fizycznych map Polski, często o niskim poziomie.

Powtórzyła się zatem sytuacja z połowy lat dwudziestych i we wrocławskiej Książnicy-Atlas postanowiono opracować i opublikować osobny szkolny atlas geograficzny, poświęcony wyłącznie Polsce. W nawiązaniu do lwowskiej tradycji otrzymał on także tytuł *Atlas Polski współczesnej* i uznano go jako wydanie czwarte tamtego atlasu sprzed ponad ćwierćwiecza. Atlas ten, wydany już w 1948 roku, miał po dwóch latach jeszcze jedno, piąte wydanie i podobnie jak *Mały atlas geograficzny* kilka nakładów, z których ostatnie ukazało się w 1952 roku. Na wszystkich jako współautorzy podani są E. Romer i J. Wąsowicz, przy czym ten pierwszy głównie firmował swoim nazwiskiem tytuł, a drugi faktycznie je redagował. Miały one identyczny dość nietypowy format 19×23 cm (z podstawą dłuższą od wysokości) i identyczną objętość 16 stron (ryc. 13).

Pierwszy nakład (20 tysięcy egzemplarzy) z marca 1948 roku otwiera czterostoronicowa mapa fizyczna (hipsometryczna) Polski w skali 1:2 000 000, z indywidualnymi, regionalnymi tytułami każdej ćwiartki, kolejno: *Pomorze-Wielkopolska*,

¹⁸ Przede wszystkim przez E. Nowak-Ferdhus i E. Szykiewicz, *Ewolucja „Atlasu Geograficznego” Eugeniusza Romera z 1908 roku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, T. 24, 1992, nr 1–2, s. 26–41, w katalogu opracowanym pod kier. B. Przyłuskiej, *op. cit.*, s. 26–39, oraz przez B. Przyłuską i Z. Kolka, *Atlas geograficzny i Mały atlas geograficzny Eugeniusza Romera w polskich bibliotekach*, „Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego”, T.1, 2008, s. 85–108.

Mazowsze-Podlasie, Śląsk, Małopolska, ze zbiorczą legendą na trzecim arkuszu i skalą barw zbliżoną do romerowskiej (ryc. 14). Rysunek sieci wodnej, rzeźby, osiedli i kolei wykonano specjalnie do tego atlasu, gdyż różni się on w wielu szczegółach zarówno od map we lwowskich atlasach przedwojennych, jak i od wydanej rok wcześniej podręcznej mapy fizycznej Polski E. Romera i W. Migacza w skali 1:2 500 000. Trzy następne strony zawierają mapy w skali 1:5 000 000: budowy geologicznej (zakrytą), gleb i pólódw kopalnych. Klimat (temperatury, opady i wykresy ich rocznego przebiegu) pokazano podobnie jak w drugim wydaniu międzywojennym, natomiast świata roślinnemu i zwierzęcemu poświęcono po dwie dobrze czytelne mapy w skali 1:10 000 000 (tych samych autorów co przed wojną) z zasięgami wybranych roślin i zwierząt.

Dziesiątą stronę atlasu, także z czterema mapami w skali 1:10 000 000, poświęcono ludności, pokazując jej gęstość, udział ludności wiejskiej (kartogramy powiatowe), rozmieszczenie ludności (mapa kropkowa) i wędrowki powojenne do połowy 1946 roku (kartodiagram segmentowy) (ryc. 15). Następne dwie strony zajmuje użycie ziemi (ryc. 16) i rolnictwo – razem 7 map 1:10 000 000 i 4 mapy 1:20 000 000 z oryginalnymi izarytmicznymi mapami udziału użytków rolnych, pól zbożowych i lasów w powierzchni ogólnej, mapami zasięgów różnych upraw oraz wielkości zbiorów (ryc. 17), przy czym zwraca uwagę brak mapy dotyczącej hodowli. Przemysł, w rozbiu na metalowy, włókienniczy, chemiczny i papierniczy oraz spożywczy pokazano sygnaturami lub wyjątkowo zasięgami na czterech mapach 1:10 000 000 (ryc. 18). Komunikacja jest przedstawiona na mapie całostronicowej, z tym że uwzględniono wszystkie linie kolejowe i połączenia lotnicze, a z dróg tylko poniemieckie autostrady. Tej samej tematyce poświęcona jest następna tablica pt. „Drogi wodne” (ryc. 19), na którą składa się mapa rzek żeglownych, dwie interesujące pary map: delty Wisły i doliny Dunajca pod Rożnowem – historyczna i współczesna oraz plan miasta i portu w Gdyni w skali 1:50 000. Ostatnią stronę zajmuje mapa administracyjna w skali 1:5 000 000. Ponadto na drugiej stronie okładki umieszczono zestaw dziewięciu czarno-białych fragmentów map topograficznych 1:25 000, przedstawiających różne typy osiedli wiejskich i podmiejskich (ryc. 20), wzorując się tu na podobnym zestawie w drugim wydaniu atlasu geograficznego dla I klasy gimnazjum z 1937 roku. Stamtąd przeniesiono również pomysł umieszczenia z kolei na trzeciej stronie okładki czarno-białych uproszczonych planów centralnych dzielnic ośmiu największych miast i Zakopanego, także w skali 1:50 000.

Już w tym samym roku w maju ukazał się drugi, a w grudniu trzeci nakład czwartego wydania *Atlasu Polski współczesnej*¹⁹. Różnią się one od nakładu marcowego tylko inną kolejnością tablic. Mapę administracyjną przeniesiono z końca na początek (przed fizyczną), płody kopalne przeniesiono pomiędzy gleb i klimatu między rolnictwo a przemysł, a ludność pomiędzy świata zwierzęcego i użycia ziemi na koniec.

¹⁹ Według F. Uhorcza i J. Wąsowicza, *Bibliografia adnotowana dzieł kartograficznych E. Romera*, w: Eugeniusz Romer, *Wybór prac*, T. 1, Warszawa, PWN 1960, s. 143.

Atlas z 1948 roku został zrecenzowany przez poznańską geografkę Stanisławę Zajchowską²⁰, która już we wstępie zaznacza, że „firma wydawnicza, jak również dwa nazwiska uczonych, autorów Atlasu, poręczają wartość nowej cennej i niezwykle użytecznej publikacji”. Stwierdza dalej, że odbiegający od dotychczasowych format atlasu jest bardzo wygodny w użyciu szkolnym oraz podkreśla szeroki zakres przedstawionych zjawisk, świadczący o chęci ułatwienia pracy nauczycielom i uczniom. Zarzuca natomiast umieszczenie tylko jednej legendy do czterech fizycznych map regionów, zbyt intensywną, utrudniającą czytanie napisów zieleń w dolnej części skali barw hipsometrycznych oraz wytyka kilka pomyłek w nazwach i oznaczeniach wielkości miast. Z dużym uznaniem pisze o przejrzystej mapie gleb oraz precyzji wykonania i harmonijnym doborze barw w całym atlasie „ze wszech miar interesującym tak w treści jak i w szacie zewnętrznej”.

Po półtorarocznej przerwie, w sierpniu 1950 roku ukazało się piąte wydanie atlasu w bardzo dużym nakładzie 150 tysięcy egzemplarzy. W porównaniu z ostatnim nakładem poprzedniego wydania nieznacznie zmieniono układ atlasu, a także treść niektórych map. Dotychczasowa tablica „Świat roślinny i zwierzęcy” została zamieniona na „Świat roślinny”, a dwie mapy przedstawiające zasięg niektórych zwierząt zastąpiono izarytmicznymi mapami udziału lasów i użytków rolnych w powierzchni ogólnej. Usunięto tablicę „Użycie ziemi”, a na tablicy „Rolnictwo” mapę przedstawiającą plony z hektara zastąpiono mapą *Pola zbożowe*. Dodano nową tablicę „Rolnictwo, hodowla i rybołówstwo” z czternastoma małymi mapami w skali 1:20 000 000, przedstawiającymi m.in. okręgi sadownicze, strukturę drzewostanów w lasach (według województw) oraz pogłowie różnych zwierząt hodowlanych. Dano tu również mapę *Rybołówstwo bałtyckie* w skali 1:6 000 000 z oznaczeniem miejsc połowów poszczególnych ryb. Została zmieniona tablica „Drogi wodne”, na której zrezygnowano z map doliny Dunajca i portu w Gdyni oraz rozróznilo barwami główne dorzecza, a na tablicy „Ludność” mapę przedstawiającą powojenne wędrówki ludności zastąpiono mapą *Miasta* z pokazaniem czterech klas ich wielkości. Wreszcie na ostatniej stronie okładki umieszczono pięć czarno-białych map, przedstawiających handel zagraniczny z państwami europejskimi i pozostałymi kontynentami, główne inwestycje przemysłowe Planu Sześcioletniego, robotników przemysłowych w 1949 roku i planowany ich przyrost w wyniku realizacji tego planu.

To wydanie atlasu, a konkretnie jego pierwszy nakład został szczegółowo zrecenzowany przez Mieczysława Woźnowskiego²¹. Skrupulatnie odnotowuje on większość zmian w stosunku do poprzedniego wydania, uważając je na ogół za korzystne, ale zarzuca nieaktualność niektórych map, zwłaszcza z zakresu rolnictwa. Nie podoba mu się umieszczenie tak ważnych tematów jak handel zagraniczny i główne inwe-

²⁰ S. Zajchowska, E. Romer i J. Wąsowicz: *Atlas współczesny* [!]. Wyd. Książnica-Atlas, Wrocław-Warszawa, „Przegląd Zachodni”, R. 4, 1948, nr 6, s. 657–658.

²¹ M.W. [M. Woźnowski], E. Romer i J. Wąsowicz, *Atlas Polski Współczesnej*, wydanie V. Książnica-Atlas, Wrocław-Warszawa 1950, „Geografia w Szkole”, R. 5, 1952, nr 2, s. 114–115.

stycje przemysłowe na czwartej stronie okładki, przez co szybko się ścierają i stają się nieczytelne, natomiast za bardzo udane uznaje mapy poświęcone komunikacji. Recenzent zwraca także uwagę na brak chociaż zgeneralizowanej mapy fizycznej całego obszaru Polski na jednym arkuszu, na pewne potknięcia terminologiczne w legendzie mapy gleb oraz ubolewa nad usunięciem bardzo pożytecznej mapy powojennych przemieszczeń ludności, ale w zakończeniu stwierdza, że „atlas jako całość przedstawia ważną pomoc dla nauki szkolnej, nie tylko w zakresie lekcji geografii Polski, ale również na lekcjach nauki o Polsce i świecie współczesnym”.

Piąte wydanie *Atlasu Polski współczesnej* miało jeszcze dwa nakłady – w maju 1951 i lipcu 1952 roku. Ten wcześniejszy, rekordowy pod względem wielkości (201 tysięcy egzemplarzy) nie różnił się od poprzedniego z wyjątkiem informacji na okładce, że firma Książnica-Atlas jest pod zarządem państwowym, co oznaczało początek likwidacji jej samodzielności. Wprowadzono natomiast pewne zmiany w ostatnim, stutysięcznym nakładzie: zmieniono dwie mapy na tablicy „Rolnictwo, hodowla i rybołówstwo”, dane dotyczące ludności zaktualizowano na rok 1950, mapę *Ludność wiejska* zastąpiono mapą *Ludność miejska*, a zamiast mapy *Rozmieszczenie ludności* (kropkowej) dano mapę *Gęstość ludności* (kartogram powiatowy). Na drugiej stronie okładki w miejsce przykładów osiedli wiejskich umieszczono powiększoną mapę głównych inwestycji przemysłowych Planu Sześcioletniego (ryc. 21), natomiast „Osiedla wiejskie” i „Miasta” przeniesione zostały na trzecią i czwartą stronę okładki. Wprowadzono także pewne korzystne zmiany w kolorystyce, widoczne zwłaszcza w obrazie hipsometrii oraz zaktualizowano na wszystkich mapach granicę państwa w okolicy Hrubieszowa i w Bieszczadach, zmienioną po dokonanej w 1951 roku wymianie fragmentów terytoriów Polski i ZSRR.

Na trzecim nakładzie piątego wydania kończy się 28-letnia, dwuetapowa historia *Atlasu Polski współczesnej*²². Jego kontynuowanie przerwano przede wszystkim z powodu pojawienia się na rynku właśnie w 1952 roku znacznie obszerniejszego (28 stron dwukrotnie większego formatu) i atrakcyjniejszego *Atlasu geograficznego Polski* Michała Janiszewskiego, będącego gruntownie przerobioną kontynuacją wymienionego wyżej międzywojennego atlasu tego autora. Powodem było także ostateczne przekształcenie Książnicy-Atlas w Wydział Produkcyjny utworzonego w 1951 roku Państwowego Przedsiębiorstwa Wydawnictw Kartograficznych, które przejąwszy także redakcję kartograficzną Państwowych Zakładów Wydawnictw Szkolnych, gdzie zaczął wydawać swój atlas M. Janiszewski, kontynuowało jego coroczne publikowanie aż do 1964 roku. Wreszcie lata sześćdziesiąte i następne przynoszą zupełnie nowe własne zbiorowe opracowania tego przedsiębiorstwa, w tym obszerne (do 40 stron

²² Tu warto dodać, że sześć tablic z jego ostatniego wydania (klimat, geologia, gleby, surowce mineralne, administracja i ludność) zostało jeszcze po aktualizacji włączone do wydawanego w latach 1955–1960 *Atlasu geograficznego* dla szkół średnich, będącego kompilacją map z kilku atlasów E. Romera i z jego nazwiskiem jako autorem.

dużego formatu), dostosowane do bieżących programów atlasy geograficzne Polski, ukazujące się pod różnymi tytułami i przeznaczone dla różnych poziomów nauczania.

3. ZAKOŃCZENIE

Jak już zaznaczyliśmy we wstępie, w porównaniu z całą pozostałą spuścizną Eugenia Romera jego *Atlas Polski współczesnej* nie spotkał się z należyтым zainteresowaniem historyków dorobku wybitnego geografa. Już jednak powyższy, z konieczności pobieżny przegląd treści jego kolejnych wydań i nakładów pokazuje, jak interesująca – i to pod wieloma względami – była ta ważna dla polskiej szkoły publikacja. Szczegółowsze przyjrzenie się poszczególnym mapom pozwala zauważyć konsekwencję, z jaką E. Romer realizował swoje zasady w odniesieniu do map szkolnych, sformułowane ostatecznie w jego znanym artykule z 1928 roku²³. W wspomnianym atlasie przejawiają się one m.in. w stosowaniu wyłącznie metody hipsometrycznej do przedstawiania rzeźby terenu oraz dostosowaniu treści map do potrzeb szkoły poprzez jej odpowiednią generalizację. Atlas jest także świadectwem bardzo częstego używania metody izarytm, bardzo naoczonej, lecz kontrowersyjnej metodycznie, do przedstawiania zjawisk ludnościowych i gospodarczych. Charakterystyczna i łatwo rozpoznawalna jest także „romerowska” grafika map atlasu, np. stosowane skale barw, zwłaszcza do hipsometrii, czarny rysunek sieci wodnej i konstrukcja legend. Cechą kartografii E. Romera, podkreślaną przez jego uczniów, była niezwykła dbałość o aktualność i poprawność jego map, co przejawiało się w nieustannym ich doskonaleniu w kolejnych wydaniach. Przykłady takich licznych przerobek, uzupełnień i zastępowania jednych rozwiązań nowszymi, poprawniejszymi mogliśmy przytaczać prawie przy każdym wydaniu i nakładzie *Atlasu Polski współczesnej*. Mogliśmy również zauważyć jeszcze jedną cechę jego atlasów, mianowicie adaptowanie do nich lub włączanie bez zmian już gotowych opracowań z innych wcześniejszych publikacji, w czym był nieodrodnym kontynuatorem podobnego postępowania, obserwowanego w kartografii atlasowej już od XVI wieku i kontynuowanego z powodzeniem po czasy nam współczesne.

Przegląd wydań *Atlasu Polski współczesnej* E. Romera, a później E. Romera i J. Wąsowicza skłania jeszcze do refleksji ogólniejszej. Chodzi mianowicie o stan naszej wiedzy o całej polskiej kartografii XX wieku. O całych seriach atlasów i map, działalności wielu firm kartograficznych z okresu międzywojennego, a nawet pierwszych lat powojennych wiemy znacznie mniej niż o mapach Polski z XVII i XVIII wieku. Nawet w znajomości dorobku E. Romera mamy liczne luki, np. nigdy nie analizowano jego licznych atlasów szkolnych (z wyjątkiem *Małego atlasu geograficznego*) i do użytku ogólnego z lat trzydziestych oraz map tematycznych w publikacjach naukowych. Największe zainteresowanie badaczy budziła dotychczas kartografia wojskowa i tę mamy najlepiej „rozpoznaną” i ocenioną. Na lepsze poznanie czeka natomiast

²³ E. Romer, *Jaką powinna być mapa szkolna?*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 6, 1928, z. 2–3, s. 122–137.

cała nasza kartografia „cywilna”, w tym przede wszystkim szkolna. Skromnym przyczynkiem w tym kierunku jest przypomnienie wartościowego, a mało znanego *Atlasu Polski współczesnej*.

**„ATLAS OF CONTEMPORARY POLAND” PUBLISHED BY KSIĄŻNICA-ATLAS IN LVIV AND
WROCŁAW AS A PRECURSOR OF MODERN POLISH SCHOOL ATLASES**

Summary

In the Polish atlas cartography of the 20th century atlases for school use occupy a special place because of their educational role; and among them – geographic atlases of the world, adapted to different levels of education. Two such atlases which earned the greatest recognition were: innovative *Mały atlas geograficzny* (Little Geographic Atlas) prepared by the eminent geographer Professor Eugeniusz Romer, published in 1908–1964 and *Atlas geograficzny* (Geographic Atlas) for secondary schools, published by the State Cartographical Publishing House in 1962–2000.

Apart from these atlases covering the whole world and necessarily containing only less detailed maps of the Polish territory, very important atlases for teaching geography of the homeland were also published. In the last 60 years Polish schools had several such atlases at their disposal, both at primary and secondary level. Their precursor was „Atlas of Contemporary Poland”. Its first three editions were published between WWI and WWII in 1924, 1926 and 1930 in Lviv by a well-known and distinguished publishing house Książnica-Atlas. This atlas, authorised by Eugeniusz Romer but consisting of maps prepared by different specialists, stood out – despite its modest size (10 or 14 folding plates) – because of the richness of its content, offering a complex picture of the environment, society and economy of Poland at that time.

After the end of WWII and reactivation of Książnica-Atlas in Wrocław, „Atlas of Contemporary Poland” was prepared anew, taking into account the country borders shifted west and revised school curriculums. This time it was the joint work of Eugeniusz Romer and his main collaborator Józef Wąsowicz. Their atlas was published as the 4th edition in 1948 and 5th edition in 1951. It ceased to appear after liquidation of the company Książnica-Atlas and its transformation into the production department of the State Cartographical Publishing House. In 1952–1964 this atlas was replaced by annually renewed *Geograficzny atlas Polski* (Geographic Atlas of Poland) prepared by Michał Janiszewski. After 1966 it was in turn replaced by several new generations of Polish school atlases, published until today by dedicated educational publishing houses for use at different levels of education.